

пушин И.И. Искусство и религия: истоки и грани взаимодействия. – М., 1991. 8. Кирсанова Н.Н. Язык искусства и язык религии // Социальные функции искусства и религии. – Свердловск, 1976. 9. Колосницын В.И. К определению природы “религиозного искусства” // Социальные функции искусства и религии. – Свердловск, 1976. 10. Лучицкая С.И. Слово и образ в средневековой культуре. Вместо предисловия // Общественные и гуманитарные издания UDB-EDU. Одиссей: Человек в истории. – 2002. – № 001. 11. Мухин Н. У меня есть мечта построить храм // Культура. – М. – 2000, 20–

26 января. 12. Никитина И.П. Художественное пространство как предмет философско-эстетического анализа // Автореф. дис. докт. философ. наук. – М., 2003. 13. Орел Е.В. Символ как проявление бытийно-человеческого начала в искусстве // Автореф. дис. канд. философ. наук. – Екатеринбург, 1993. 14. Угринович Д.М. Искусство и религия. – М., 1983. 15. Яблоков И.Н. Религиоведение: Учеб. пособие и словарь-минимум по религиоведению. – М., 2002. 16. Яковлев Е.Г. Искусство и мировые религии. – М., 1977

УДК:2:355

О.Ф. Варнашова

Севастопольський військово-морський інститут

ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЕТИКИ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

© Варнашова О.Ф., 2005

Розглянуто філософський аспект генези військової етики Візантійської імперії. Головну увагу приділено аналізу православної військово-етичної концепції Візантії. Висвітлено органічний зв'язок змісту і генези цієї концепції з античною філософською спадщиною, особливостями внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку імперії і її загальнополітичною доктриною, характером візантійського православ'я. Розглянуто основні філософські складові концепції і їх практичну реалізацію, а також вплив на цей процес характеру взаємовідносин між імператорською владою і православною церквою. Дано оцінку філософському та історичному значенню концепції й усієї візантійської православної військової етики в цілому.

Останнє, на думку автора, можна вважати одним із важливих джерел Православного Військового Храму, його “візантійською моделлю”.

The philosophical aspect of genesis of military ethics of the Byzantine empire is examined in the article. Above all attention is spared to the question of registration of orthodox military-ethics conception to Byzantium and its analysis. Organic bond of maintenance and genesis of this conception is rotined with an ancient philosophical legacy, features of within and foreign-policy development of empire and its general political doctrine character of byzantine orthodoxy. Basic philosophical constituents are considered conceptions and their practical realization and also influence on this process of character of interreletions between emperor's power and orthodox church. Estimation of philosophical and historical value of conception and all byzantine orthodox military ethics is given on the whole. The last, in opinion of author, can be considered one of important sources of Orthodox Military Temple, by its “byzantine model”.

Метою роботи є розгляд питань, що стосуються військово-етичної спадщини центру східного християнства (православ'я) – Візантії. Інтерес до цієї теми пов'язаний з роллю православ'я в політичній, релігійній і культурній історії України і всього східноєвропейського регіону.

Окремі питання, які пов'язані з темою роботи, різною мірою присутні у відомих дослідженнях з історії й культури Візантії А.П. Каждана, Г.Г. Літаврїна, З.В. Удальцової тощо. Особливо важливе значення мають роботи В.В. Кучми, що аналізують візантійські полемологічні трактати VI–X ст.: “Стратегікон” Маврикія

(Псевдомаврикія), “Тактика” Лева VI, “*De velitatione bellica*”, “*De castrametatione*”. В.В. Кучма детально розглянув не тільки чисто військовий, але й морально-ідеологічний аспект військової організації Візантійської імперії того історичного періоду. Він показав його в розвитку, органічно пов’язав із загальнополітичною доктриною Візантії, релігійною і воєнно-політичною ситуацією. Дослідження В.В. Кучми містять цінні систематизовані відомості про організацію релігійної роботи у військах Візантійської імперії, а також про складний характер взаємовідносин між імператором (Никифором II Фокою, 963–969) і візантійською церквою з питань теологічного забезпечення військової політики. У той самий час В.В. Кучма обмежується рамками хоч і дуже важливого, але вузького історичного відрізка, а його роботи носять насамперед військово-історичний характер.

У Візантії вперше в християнській філософії було розпочато спробу створення, обґрунтування й апробації державно-релігійної концепції, яка не тільки відображала погляди, але й обслуговувала ідеологічні потреби держави, а точніше – державної влади (візантійських імператорів). Зауважимо, що етатизм є атрибутом Православного Військового Храму як державно-релігійної системи військово-ідеологічної роботи (остаточно склався на початку XIX ст. у Російській імперії).

Така концепція могла утворитися тільки в рамках загальнодержавної політичної доктрини Візантійської імперії, яка була ідеологією імперського і християнського гегемонізму, месіанства і візантійської винятковості. Вона безроздільно панувала серед політичної і церковної еліти Візантії і вперто проводилася нею в життя протягом усієї візантійської історії [7, с. 38; 8, с. 23].

Щодо загальної характеристики релігійної ситуації і місця церкви у Візантії, необхідно зазначити: по-перше, абсолютне панування православної релігії на усій території імперії і високу релігійну однорідність її населення; по-друге, непримиренну ортодоксальність візантійського православ’я і характерний для нього фідеїзм і консерватизм [3, с. 154]; по-третє, особливий характер відносин між державою і церквою, визначений у вітчизняному релігієзнавстві як “цезаропапизм” [1, с. 600].

Слід зазначити, що його не можна розуміти як режим абсолютного панування світської влади над духовною [7, с. 76, 78]. Боротьба між ними велася постійно. У цьому зв’язку варто підкреслити, що візантійська церква не тільки згодом усунулася від участі в розробці концепції, але і нерідко блокувала кроки імператорської влади в цьому напрямку.

Нарешті, про характер самої імператорської влади Візантії потрібно сказати, що при усьому своєму зовнішньому блиску, урочистій сакральності і традиційній культурності вона була вкрай нестабільна [3, с. 6–7]. “Божественних” імператорів скидали, осліплювали, засиляли, убивали (причому навіть біля вівтарів у храмах) [2, с. 121]. Однією з причин такого становища була відсутність твердого порядку успадкування імператорської влади [7, с. 39; 8, с. 22].

Крім зазначених вище атрибутивних особливостей політичної та релігійної організації Візантії, значну роль відігравали конкретні історичні обставини. Багату подіями тисячолітню історію Візантійської імперії хронологічно можна умовно розбити на три періоди.

Перший період охоплює час від ліквідації Західно-Римської імперії до кінця громадянської війни 602–610 рр., тобто V–VI ст. Цей період характеризується спробами візантійських імператорів збройним шляхом відновити “*Imperium Romanum*” [8, с. 22]. Імператорська влада прагнула також забезпечити провідне становище константинопольської церкви, що знаходилася під її контролем, у християнському світі (IV Всесвітній Халкідонський собор 451 р. і V Всесвітній Константинопольський собор 553 р.). Сама християнська церква в цей час очищала свої ряди від різних ересей.

У цей період закладалася теологічна основа візантійської військової етики. Базою для цього послужили праці представників патристики, особливо каппадокійського гуртка (Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ниський). Для них характерне позитивне відношення до античної культурної традиції, що визнавала неминучість (і навіть необхідність) воєн і відрізнялася прагматичністю [8, с. 43]. Візантійська церква, використавши метод ікономії, переборола багато теологічних труднощів і в цілому позитивно визначила

свою позицію щодо військової політики імператорської влади. Навіть такий непримиренний критик соціальних порядків, як Іоанн Златоуст, стояв за імператорське правління і дисципліновану армію. Співробітництво візантійської церкви з імператорською владою, своєю чергою, сприяло значному зростанню економічного добробуту церкви.

Кінець цього періоду ознаменований повним крахом амбіційних зовнішньополітичних планів візантійських імператорів, переходом імперії до стратегічної оборони, збільшенням кількості і масштабів народних рухів, виснаженням сил Візантії та її ослабленням [8, с. 39].

Пошуку шляхів виходу з кризи, у тому числі, в області військової політики й ідеології сприяв перехід Візантії на фемну систему. Це “відкривало можливості цілеспрямованого формування в суспільній свідомості консолідуючої національної ідеї, побудованої на основі релігійних догматів” [5, с. 75]. У той самий час були потрібні розробка і впровадження нових способів і прийомів впливу на моральний дух армії з використанням методів релігійного виховання.

Саме це знайшло своє відображення в “*Стратегіконі*” Маврикія (Псевдомаврикія) – військово-теоретичному трактаті, що цілком ґрунтується на ортодоксальному християнстві. Автор трактату починає розглядати релігію в практичній площині використання під час морально-психологічної підготовки війська до війни, вважаючи її могутнім чинником консолідації збройних сил [5, с. 99].

Унікальною особливістю “*Стратегікона*” Маврикія є той факт, що в ньому міститься перший систематизований комплекс практичних вказівок з організації релігійної служби в армії [5, с. 73]. Вони відкривають нову епоху в історії візантійської військової організації, тому що дають підстави говорити про створення інституту військового духівництва (що стало згодом одним з найважливіших елементів структури Православного Військового Храму).

Необхідно підкреслити також, що практичні рекомендації Маврикія з питань організації військово-релігійної служби в армії фактично без змін реалізовувалися у Візантії і надалі [5, с. 75].

Варто звернути увагу на те, що, на відміну від християнського Заходу, спрямо-

ваність релігійного впливу на військову свідомість носила переважно не індивідуальний, а масовий характер. Це пов’язано як з відмінностями військових організацій Візантії і Заходу, так і з тим, що православний тип антропології виходить, на відміну від католицького, із уселюдського, соборного “Я”.

Таку подібність можна спостерігати лише при розгляді військово-релігійної служби у військах таких специфічних організацій, як західно-європейські духовно-лицарські ордени.

Другий період (VII–XI ст.) особливо важливий з погляду теми роботи, тому що саме в цей час візантійська військово-етична концепція не тільки остаточно оформилася теоретично, але і була апробована на практиці.

Каталізатором була поява у Візантії нових і надзвичайно небезпечних ворогів. У боротьбу з імперією вступила молода ісламська теократична держава – Арабський халіфат. Після тимчасових військових успіхів Візантії при імператорах Ісаврійської династії Леві III (717–741) і Костянтині V (741–775) імперія вступила в тривалу смугу поразок і втрат. Арабська загроза стала постійним чинником, що зберігався до середини X ст.

Військові успіхи арабів багато в чому підтримуються високим моральним духом їхніх воїнів, що був продуктом специфічної ідеології ісламського джихада [1, с. 382]. Ідеологічна перевага арабів особливо відчутно проявилася на ранньому етапі арабо-візантійського протистояння.

Не менш важливим було посилення політичного, релігійного і військового протистояння Візантії з християнськими державами Європи. Найбільш докладали зусиль візантійські імператори в боротьбі з православною (!) Болгарією. Це вимагало створення ефективної системи ідеологічної протидії ісламському супротивникові, а також переконливого обґрунтування необхідності християнам проливати кров вже супротивника християнського.

Варто зазначити, що до кінця X ст. (при імператорі Леві VI) імператорській владі вдалося підірвати економічну і політичну могутність візантійської церкви, підкорити її. Цьому сприяло також іконоборство. Імператори отримали можливість більш послідовно і неухильно проводити в життя свій політичний курс. Головною опорою влади стала військова знать.

Основні положення відкорегованої відповідно до зазначених обставин військово-етичної концепції знайшли відображення в трактатах “Тактика” Лева VI, “*De velitatione bellica*” і “*De castrametatione*”. Особливе значення має “Тактика”, зміст якої детально досліджував В.В. Кучма [4; 5].

Проаналізувавши причини військових успіхів свого мусульманського супротивника в “Тактиці”, Лев VI (886–912) прийшов до обґрунтованого висновку про необхідність розробки на противагу джихаду власної ефективної ідеологічної концепції. Її основні положення саме і викладені в трактаті.

Це концепція “христолюбивого воїнства”. Відповідно до неї вищим призначенням візантійської армії стає не просто захист інтересів імперії, а відстоювання усього християнського світу. Фактично, в такий спосіб улаштовується християнський варіант “священної війни”, що протистоїть мусульманському [5, с. 78].

“Тактика” стверджує, що візантійський воїн-стратіот, який бореться з ворогом християн, одночасно бореться за спасіння своєї душі (що для християнина є винятково важливим); його жертва буде обов’язково відзначена, а головне – у випадку загибелі в “священній війні” йому буде уготовано вічне блаженство [5, с. 78].

Військово-етичні погляди Лева VI вписуються в загальну політичну теорію візантійських василевсів, у якій зливаються разом культ служіння “божественної імперії”, звеличування влади й особистості імператора, проголошення непогрішної візантійської християнської правдивості. Ці ідеї втілюються також в законодавчому збірнику “*Исагога*” (кінець IX ст.) [5, с. 72].

Провідною темою “Тактики” є візантійський патріотизм і його впровадження у свідомість рядових воїнів. Центральні ідеї цього патріотизму – велич імперії, богообраність “ромеїв”, месіанське призначення Візантії. Автор “Тактики” закликає стратегів постійно втілювати серед воїнів ідеї про те, що для них як “воїнів Христа” є щастям пролити кров за батьківщину, за віру, за пам’ять полеглих товаришів, за братів-християн, що знаходяться в неволі.

У сукупності зі здавна і постійно культивованих у візантійському суспільстві ідей у перевазі ромеїв над усіма іншими

народами, презирством до “варварів” (до яких відносили буквально всі народи), перебільшенням військової могутності імперії все це створювало атмосферу своєрідного візантійського шовінізму, було живильним ґрунтом для апології захисту споконвічних прав імперії і відновлення їх на шляхах “священної війни”, тобто – гідної відповіді мусульманському “джихаду”.

“Тактика” містить також указівки з приводу організації релігійної служби у військах (“літургійної техніки”), які практично збігаються з положеннями “*Стратегікона*” Маврикія [5, с. 76].

У трактаті “*De velitatione bellica*”, який приділяє основну увагу боротьбі з арабами, ідеї “христолюбивого воїнства” звучать сильніше навіть, ніж у “Тактиці”: військовослужбовці імперії зобов’язані не просто виконувати свої обов’язки; захист і порятунок християн – це їхнє покликання [5, с. 79].

У трактаті “*De castrametatione*” ворогами виступають вже болгари. Ідея “христолюбивого воїнства” домінує і тут: військова служба розглядається як “боріння і праця в інтересах християнства”, стратіоти – “захисники християнства”, які нехтують смертю і небезпекою, терплять “заради нашого священного імператора та їхньої власної батьківщини” [5, с. 81].

Отже, зміст зазначених військових трактатів свідчить про те, що вже в середині X ст. у Візантії була розроблена своєрідна православна військово-етична концепція, яка ґрунтувалася на християнсько-православних догматах і загальноімперській політичній доктрині [5, с. 84]. Сильною стороною цієї концепції було прагнення консолідувати візантійське суспільство на єдиній духовній платформі. Але концепція страждала обмеженістю і нереалістичністю, тому що ґрунтувалася на віджилих уявленнях про роль і призначення імперії в навколишньому світі. Зокрема, вона не містила ніяких рекомендацій і вказівок щодо релігійно-ідеологічної роботи в армії в умовах збройної боротьби з християнським супротивником. Правда, патріарх Микола Містик (X ст.) намагається обґрунтувати справедливість війни з одновірцями-болгарами (у листах до царя Симеона), представивши останніх “бунтівниками” проти “священного глави всіх християн” [5, с. 76].

Ідея, що містилася в концепції “священної війни” з ісламським супротивником, при усій своїй ідеологічній привабливості, по-справжньому широкого практичного застосування не одержала, хоча спроби щодо цього починалися імператором Никифором II Фокою (963–969), який намагався представити свою армію “християнським воїнством”, а війні проти арабів надати форму хрестового походу.

Однак візантійська церква на підставі канонічних правил не зважилася прийняти цю тезу [6, с. 171]. Крім того, константинопольський клір, з яким Никифор Фока вступив у напружений конфлікт [6, с.195], цілком провалив й іншу його важливу ініціативу. Мова йде про спробу домогтися того, щоб церква визнавала святим усякого воїна, що загинув у бої, вважаючи його мучеником і прославляючи в гімнах. Православні ієрархи, посилаючись на незаперечний авторитет одного з головних отців церкви, Василя Великого, не дозволили порушити канон, припинили утручання світської влади в чисто церковну, богословську сферу. Залишається додати, що візантійська церква виступала категорично проти участі духівництва у воєнних діях (за що, зокрема, запекло критикувала своїх західно-християнських опонентів).

Візантійська військово-етична концепція, яка відображена в розглянутих вище джерелах і трактатах, теоретично і практично оформлена в закінченому вигляді до кінця X ст., безумовно, зіграла важливу і у цілому позитивну роль у плані забезпечення морального духу візантійської армії й ідеологічного протистояння з ворожим до Візантії ісламським світом. Вона відповідала і загальній політичній доктрині, і сформованій на той момент соціальній і військовій організації Візантійської імперії.

Багато в чому завдяки саме їй Візантія зуміла досягти в X–XI ст. відчутних успіхів у боротьбі зі своїми небезпечними супротивниками.

Третій період (кінець XI – середина XV ст.) характеризується розвитком глибокої кризи в усіх сферах суспільно-політичного і духовного життя Візантії, що привело спочатку до її тимчасового (у 1204 р.), а потім – і остаточного (у 1453 р.) зникнення як держави [8, с. 211].

Політична доктрина Візантії усе виразніше дискредитувала себе. Її гегемоністські й

універсалістські претензії і гасла ніяк не відповідали реальній ролі Візантії у світі, а імператорській владі – у самій країні. З 70-х років XI ст. імперія знову стала стороною, що обороняється, опинившись фактично в кільці ворогів [4, с. 31]. Вона втратила практично усю свою територію поза Балканським півостровом.

Зникнення фемного устрою і перехід на найманий принцип комплектування армії (XII ст.) означав зникнення найважливіших умов, необхідних для реалізації військово-етичної концепції.

Нової політичної і військово-етичної доктрини Візантія створити вже не могла: криза всієї системи, що наступила, позначилась і на її духовній основі – візантійському православ'ї [3, с. 101, 220]. Відчуття історичної розв'язки, що наближається, привело до посилення містицизму і зміни катафатичного богослов'я апофатичним. Після Константинопольського собору 1341 р. містичне навчання Григорія Палами і Миколи Кавасили ісихазм стає офіційною державною православною доктриною Візантії [8, с. 249]. Ця доктрина не могла бути теоретичною базою для створення нової військово-етичної системи, тому що характеризувалася повним відривом від реальності й аскетизмом.

Православна військово-етична концепція Візантії становить тільки частину великої візантійської військово-етичної спадщини. Останнє містить у собі й організацію військово-релігійної служби, про яку коротко згадувалося вище, і православну військову обрядовість, і православний військовий символізм, і культ військових святих, і героїчний військовий епос (“*Повість про Дигенісе Акрите*”). Їхні елементи, що стали складовими частинами Православного Військового Храму, згодом були широко використані.

Теоретичною основою християнського православного було вчення Псевдо-Діонісія Ареопагіта (V–VI ст.), твори “*Corpus Areopagiticum*” (“*Ареопагітичний корпус*”).

Основним символом у військах був хрест [3, с. 103]. Широкого поширення набули ікони святих-воїнів, їх зображення на свинцевих печатках військової знаті перетворювалися в символи-герби.

Особливо шанували Богородицю. Вона вважалася берегинею царственого міста (Кон-

стантинополя) [4, с. 600; 7, с. 83]. Ромейські царі переважно брали з собою в походи ікону Божої Матері як “берегиню усього війська” [4, с. 600]. Візантійські царі вважали, що жодна людина, що бере з собою ікону в бій, не може загинути, не може потерпіти поразку. Цікаві особливості релігійного життя Візантії можна почути у творах Лева Діакона [6] і Анни Комніна [4].

У Візантії склалася традиція в період військової небезпеки влаштовувати урочисті процесії й обходити з ризами Богородиці укріплення міста. Візантійці приписували цьому ритуалу порятунок своєї столиці від облоги флотом Київської Русі в 860, 941, 1043 рр. [7, с. 83].

Саме у Візантії склалися культи військових святих Георгія Побідоносця, Димитрія Солунського, Архістратиґа Михайла, Святителя Миколи Чудотворця. Характерно, що один із візантійських військових святих, а саме – Феодор Стратилат, вважався персональним заступником від “русів” [6, с. 213]. Згідно з офіційною версією саме він допоміг імператорові Іоанну Цімісіхію у рішучій битві проти київського князя Святослава при Доростолі (971 р.). На честь військових святих будувалися храми.

Церква освячувала своїм авторитетом спосіб життя візантійців, правила поведінки в побуті, суспільстві, і передусім – у війську. Православна віра стала невід’ємною частиною духовного патріотичного виховання воїна. Релігійний елемент став найважливішою складовою загальної військової стратегії візантійського війська.

Отже, можна зробити такі висновки:

Розглянута вище військово-етична доктрина Візантії, незважаючи на зазначені об’єктивно слабкі сторони і негативні тенденції, посідає важливе місце в історії християнської філософії, а також релігійної філософії України і Росії.

Вона була першою в християнському світі державно-релігійною військово-етичною

концепцією. Ця концепція органічно вписувалася у загальну політичну доктрину східно-християнської моделі теократичної монархії. Концепція мала практичну спрямованість і призначалася для масового впровадження. Вона була не тільки теоретичним фундаментом, але і практичним посібником з організації цілеспрямованої релігійної роботи безпосередньо у військах.

Найбільш ефективно і повно така система працювала протягом усього періоду, поки армія Візантійської імперії зберігала масовий, однорідний і національний характер, тобто у період панування фемного устрою (практично – до XI ст.).

Основними причинами, що не дали їй змоги цілком розкрити свої можливості, були: облудливість загальної політичної доктрини Візантійської імперії; нестабільність імператорської влади; відсутність конструктивної взаємодії між імператорською владою і православною церквою.

Православна військова етика Візантії мала досить розвинуті форми практичної реалізації і була найважливішою складовою бази для подальшого розвитку Православного Військового Храму. Фактично її можна вважати “візантійською моделлю” Православного Військового Храму.

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К., 2000. 2. Ильин И.А. О монархии и республике // Вопросы философии. – 1991. – №4. – С. 107–151. 3. Каждан А.П. Византийская культура (X–XII в.) – М., 1968. 4. Комнина А. Алексиада / Пер. с греч. – М., 1965. 5. Культура Византии. Вторая половина VII–XII в. – М., 1989. 6. Кучма В.В. Военная организация Византийской империи. – СПб., 2001. 7. Лев Диякон. История / Пер. М.М. Копыленко. – М., 1988. 8. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. – М., 1974. 9. Удальцова З.В. Византийская культура. – М., 1988.